

Historiografija u službi državotvornih ciljeva: inicijalni okvir »srpskih zemalja«

Saša Mrduljaš*

Sasa.Mrduljas@pilar.hr

<https://orcid.org/0000-0002-1946-2243>

<https://doi.org/10.31192/np.23.3.11>

UDK: 930(=163.41)

323.17(=163.41)

Pregledni članak / Review

Primljeno: 22. travnja 2025.

Prihvaćeno: 1. rujna 2025.

Povijesni razvoj uzrokovao je izrazitu prostornu isprepletenost Hrvata, Bošnjaka, Crnogoraca, Srba. Ta prožetost ne bi mogla stoljećima opstojati da unutar svih tih naroda nije postojala sposobnost koegzistencije. Tijekom nacionalno-formativnih procesa oblikovani su politički, u osnovi državotvorni ciljevi sve četiri, sada već nacionalne zajednice. S obzirom na međuetničku ispremiješanost i ti su se ciljevi uvelike međusobno preklapali. U tim uvjetima unutar svake od spomenute četiri nacije društveno-humanističke znanosti djelovale su ne samo u korist nacionalne afirmacije već su svoju produkciju znatno prilagodile državotvornim težnjama vlastitih naroda sa svrhom njihova opravdanja i mobilizacijom društva prema ostvarenju željenih projekcija. Na tom polju poseban su doprinos dali srpski historičari. Pored ostalog, raskošnim definiranjem inicijalnog okvira »srpskih zemalja«, takvog kakav bi bio utvrđen još po pretpostavljanom doseljavanju Srba u 7. stoljeću. Gledano sa suvremenog aspekta, približno tri četvrtine prostora tih inicijalnih »srpskih zemalja« danas su dijelom Albanije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske. U priloženom radu razmotrit će se etnički razvoj na tlu navodnih »srpskih zemalja« i analizirati zbog čega je iz srpske perspektive bitno njihovo prvotno lociranje upravo u smjeru zapada i Jadranskoga mora.

Ključne riječi: državotvorni ciljevi, historiografija, ideologemi, Srbi, »srpske zemlje«.

* Dr. sc. Saša Mrduljaš, znanstveni savjetnik, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Split, Bijankinijeva 13, 21000 Split.

*Uvod***

Lingvistički gledano, središnji južnoslavenski prostor – onaj kojeg oblikuju današnja Hrvatska, Bosna i Hercegovina (BiH), Crna Gora i Srbija i na kojem su autohtoni Hrvati, Bošnjaci, Crnogorci i Srbi – uvelike je etnički heterogen. U Hrvatskoj su pored Hrvata značajno bili zastupljeni Srbi; BiH je domovina Bošnjaka, Hrvata, Srba; u Srbiji su povijesno ukorijenjene hrvatska i bošnjačka zajednica; u Crnoj Gori uz Crnogorce obitavaju Hrvati, Srbi, Bošnjaci. Takva isprepletenost tražila je međusobnu obzirnost i uvažavanje da bi se mirno živjelo i opstajalo. S druge strane, sve četiri nacije od svog konstituiranja teže političkoj, realno državnoj emancipaciji. U uvjetima međusobne teritorijalne prožetosti bilo bi poželjno da su u tom smislu producirane nacionalno-državotvorne koncepcije koje i »onima drugima« ostavljaju prostora za afirmaciju. Pa i posredstvom spremnosti da se za sporna pitanja iznalaze kompromisna, razumna rješenja.

Međutim, politička zbilja se najčešće nije odvijala u staloženim, uravnoteženim okolnostima već je proizlazila iz utjecaja niza faktora, različitih (inozemnih) interesa, odnosa snaga, iz prilika koje nisu svima jednako pogodovala. Također svoje značenje imaju i doživljaji javnosti koja u pravilu na kompromise gleda kao na slabost sužavajući time prostor rješenjima čija će smislenost naknadno biti potvrđena. Stoga i ovdašnje nacionalne ideologije uglavnom nisu bile posebno opterećene pozicijama »konkurentskih« nacija težeći prije svega da u odgovarajućim prilikama realiziraju što više vlastitih interesa. Dakle, iz nacionalnih ideologija, ne samo ovdašnjih, teško je isključiti značajke samoživosti, egoizma, lakog prelaženja preko tuđih interesa i prava. Stoga one uključuju i predodžbe o sebi i drugima kakve im odgovaraju. No, ako je već tako s nacionalnim ideologijama, bitno bi drugačije trebalo biti s onim segmentom znanosti koji utječe na nacionalne (samo)doživljaje, na predodžbe o susjednim zajednicama, na percepciju nacionalnog identiteta. Osnovni zahtjev znanosti, a time i znanstvenika trebala bi biti istina. Da je ono o čemu se iznosi sud ili stav utemeljeno, provjerljivo, točno. U društvenim i humanističkim znanostima često se ne može očekivati potpuna egzaktnost. No, moguće je producirati i približna gledišta o nekim stanjima, pojavama, događajima uz jasnu naznaku da je riječ o takvim, približnim gledištima.

S obzirom na složenost prilika u kojima su živjeli – a i žive – Hrvati, Bošnjaci, Crnogorci, Srbi, zatim na različitost političko-državotvornih htijenja, nije neočekivano da su unutar njihovih društava spomenute znanosti vrlo često instrumentalizirane u ideološke svrhe i to u onim segmentima koji se smatraju važnima za pojedinu naciju i njene ciljeve. Ta pojava čak i ne mora proizlaziti

* Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta »Hrvatski nacionalni identitet: nastanak i osporavanja« koji financira Europska unija – NextGeneration EU (ur. br. projekta: 01/08-73/23-2519-19).

iz svjesne namjere već iz duboke determiniranosti nasljeđem i percepcijama društva u kojem se živi. U tim uvjetima produciraju se sadržaji kojima je cilj da doprinesu i »protočnosti« ideoloških konstrukcija u vlastitom korpusu, da se njima eventualno pridobije »one druge«, da se pred inozemnom javnošću opravda aspiracije svoje nacije itd. Pri tome niti jedno od navedenih društava nije imuno od instrumentalizacije znanosti, s tim da je istovrsna pojava i globalno prisutna, posebno u sredinama složenih etničkih odnosa.

Ovaj se rad fokusira na jedan ideologem proširen u srpskom društvu uz punu podršku srpske historiografije. Na teritorijalni opseg »srpskih zemalja« kojeg su navodno inicijalno imale, tj. od ranoga srednjeg vijeka te čije bi stanovnike, sukladno tome, valjalo smatrati Srbima. Prostorni opseg »srpskih zemalja« to je više zanimljiv što u znatno ili potpuno obuhvaća i današnju hrvatsku, bošnjačku i crnogorsku populaciju i tek skromnim dijelom krajeve današnje Srbije. U radu se daje temeljni prikaz razvoja etničkih odnosa na tlu navodnih »srpskih zemalja« te analiziraju razlozi zbog kojih se uopće ustrajava na njihovom izrazito raskošnom opsegu, takvom kojeg realno nisu imale u vremenu o kojem je riječ.

1. Srednjovjekovni politički, vjerski i etnički razvoj »jugozapadnih srpskih zemalja«

U srpskom društvu, dakako uz poticaje srpske historiografije, kao inicijalni prostor srpske etničke zajednice prezentira se okvir koji je sa zapada označen donjim tokom rijeke Cetine, širim zaledem Livna, Donjim Vrbasom, Savom do njenog ušća u Drinu. Nadalje, »srpskim zemljama« pripadala bi današnja jugozapadna Srbija, sjever Kosova, Crna Gora, manji dijelovi sjeverne Albanije i napokon gotovo sva obala i otoci između Cetine i Bojane (vidjeti: karta br. 1).¹ Sveukupno, nekih 73.000 km² ili tek nešto manje od 77.474 km², tj. od veličine današnje uže Srbije (55.968 km²) s Vojvodinom (21.506 km²), ali bez Kosova (10.887 km²).² U kontekstu prikazanog doživljaja i postojećih državnih rasporeda »srpske zemlje« se u teritorijalnom smislu mogu podijeliti na dvije cjeline. Prva bi bila jugozapadna koja bi uključivala gotovo tri četvrtine »srpskih zemalja« obuhvaćajući prostore Hrvatske (cca. 4 % »srpskih zemalja«), BiH (50,2 %), Crne Gore (18,3 %), Albanije (1 %). Dakle, one na kojima uglavnom obitava nesrpska, ujedno autohtona populacija, čime pitanje o njenom

¹ Usp. Miloš BLAGOJEVIĆ, Srpske zemlje u 9. i 10. veku (zemljovid), u: Nebojša JOVANOVIĆ, Jasmina MILANOVIĆ (ur.), *Istorijski atlas*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Preduzeće za kartografiju »Geokarta«, 2006, 31; Siniša MIŠIĆ, *Istorijska geografija srpskih zemalja: od 6. do polovine 16. veka*, Beograd, Magelan Pres, 2014, 18-24, 155.

² Usp. Stipe POJATINA (ur.), *Veliki geografski atlas Jugoslavije*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1987, 234, 238. Kvadratura »srpskih zemalja« dobivena je računalnim proračunom autora prema: karta br. 1.

navodnom, iskonskom »srpstvu« stječe posebno značenje. Drugi, istočni dio »srpskih zemalja« bio bi znatno manji te vezan uz krajeve današnje Srbije (cca 23 % »srpskih zemalja«) i Kosova (3,5 %). I u tom smjeru inicijalne srpske granice su raskošnije definirane, no pretjerivanja u tom pravcu nisu posebno sporna s obzirom na to da je riječ o prostorima prevladavajuće nastanjenim Srbima koji su bili ili jesu dijelom suvremene Srbije. U nastavku se rad fokusira upravo na jugozapadne »srpske zemlje«, na njihovo političko-teritorijalno, a sukladno tome i etničko oblikovanje.

Od kada se može pratiti političko-teritorijalni razvitak ovdašnjih prostora, prvenstveno onih u jadransko-dinarskom masivu, odnosno od početka 9. stoljeća, uočljivo je da mu temeljno značenje daju hrvatska i srpska državna tvorba. Hrvatska s jezgrom od Raše u Istri pa do Cetine te u zaleđu do Vrbasa, a srpska s jezgrom u zoni gornjeg Podrinja i u Polimlju. Postoje neki podatci koji ukazuju na to da je pojas između navedene dvije tvorbe bio izložen hrvatskoj i srpskoj državnoj dinamici.³ Svakako da su se time usložnjavali etno-identifikacijski procesi unutar tog, nazovimo »međuprostora«. Ali ne toliko da se jasno ne uoči da je od najranijih vremena presudno određen posebnostu političkog, a time i etničkog oblikovanja. Početno je on uočljiviji u primorju gdje se nalazi više teritorijalnih tvorbi, tj. Neretva, Zahumlje, Travunije i Duklja. No, izvjesno je da su i u samom zaleđu, između Vrbasa i donjeg te srednjeg Podrinja, zarana postavljane osnove posebnog razvitka Bosne, ali i njoj sjevernijih oblasti Usore i Soli.⁴

Iz te početne, samosvojne konfiguracije u »međuzoni« s vremenom će se oblikovati respektabilne tvorevine. U 11. stoljeću nastaje Dukljansko kraljevstvo koje će, protežući se od Neretve do Drima, obuhvatiti i zahumsko-travunjski pojas. Riječ je o državi koja je zauzimala nekih 20.000 km² ili prostor veličine današnje Slovenije, koja je bila u katoličkoj zoni, kojoj je vjerski centar bila Barska nadbiskupija i čiji su vladari iz dinastije Vojislavljevića odreda sahranjivani u katoličkim crkvama i samostanima.⁵ Međutim, ta posebna državna, ujedno i etnička razvojna linija, prekinuta je krajem 12. stoljeća potpadanjem tadašnjih dukljanskih prostora pod srpske vladare. S obzirom na to da je Srbija bila čvrsto ukorijenjena u pravoslavnoj sferi, da se mogla širiti prvenstveno u njoj, srpska će dinastija Nemanjića naći oslonca u pravoslavlju. Stoga je utemeljila vlastiti vjerski centar u Žičkoj arhiepiskopiji (1219) kojoj je radi stjecanja

³ Usp. Vinko FORETIĆ, Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku, *Dubrovnik*, 4 (1969) 59-97, 62-78; Relja NOVAKOVIĆ, Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostranstva Srbije i Hrvatske sredinom X stoleća, *Historijski zbornik*, 19-20 (1966-1967) 265-293, 268, 273, 281, 284.

⁴ Usp. Nada KLAJČ, *Srednjovjekovna Bosna – Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Zagreb, Eminex, 1994, 9-11.

⁵ Usp. Slavko MIJUŠKOVIĆ (prir.), *Ljetopis popa Dukljanina*, predgovor, popratni tekstovi i prijevod s. Mijušković, Beograd, Prosveta – Srpska književna zadruga, 1988, 129, 136, 138-139, 141-143, 145.

poželjnije razine lojaliteta jurisdikcijski podložila glavninu dotadašnjeg katoličkog življa s tla nekadašnje Dukljanske kraljevine. Iz procesa pravoslavizacije bile su izuzete samo primorske komune Kotor, Budva Bar, Ulcinj, te albanski živalj.⁶ S tim da su u zapadnijem (za)humskom pojasu rezultati ekspanzije srpskog pravoslavlja poništeni djelovanjem katoličkih centara iz Hrvatske, Bosne, Dubrovnika.

Žička, naknadno Pečka arhiepiskopija i na koncu patrijaršija, imala je, pored ostalog, obvezu promicanja kulta dinastije Nemanjića, čime se postavljaju temelji protonacionalnog srpstva ne samo među bivšom dukljanskom populacijom već i među slavenskim življem Pomoravlja i Kosova, odnosno krajeva koji također krajem 12. te tijekom 13. stoljeća dolaze pod srpske vladare. Za razliku od tih područja, koja nisu imala vlastitu državnu tradiciju, dukljanski su prostori i pod Nemanjićima donekle zadržali poseban status. Do polovice 13. stoljeća on se očitovao i u isticanju Zahumlja (Huma), Travunije i Duklje u titulaturi srpskih vladara te u lokalnom korištenju naslova kraljeva Duklje i Dalmacije (gornje Dalmacije, S. M.) (»Dioclie atque Dalmatiae rex«).⁷ Istovremeno, sami srpski vladari su središtem »srpske zemlje« doživljavali krajeve oko sjedišta episkopije u Rasu (kod današnjeg Novog Pazara).⁸ Poseban status nekadašnje Duklje doprinio je tome da nakon raspada srpske države polovicom 14. stoljeća dođe do njene brze državne regeneracije sada u obliku pravoslavne Zete i Zečana pod dinastijama Balšića i Crnojevića. Prodom Osmanlija taj poseban politički život se nastavlja u najbranjivijem dijelu Zete, u podlloćen-skoj Crnoj Gori producirajući napokon i poseban, crnogorski identitet.⁹

Krajem 11. stoljeća Bosna se pojavljuje kao konstituirana političko-teritorijalna tvorba za što su zasigurno zaslužni procesi koji su se odveli u prethodnim stoljećima.¹⁰ Ona je također u katoličkoj zoni s biskupijom vjerojatno osnovanom 1060-1075. podređenoj prvo Splitskoj, a zatim Dubrovačkoj nadbiskupiji.¹¹ Sve to govori o zapadnim smjerovima utjecaja u Bosni koji će gotovo do izmaka

⁶ Usp. Saša MRDULJAŠ, Značaj prevjeravanja glavnine zahumsko-dukljanskog življa iz katolicizma u pravoslavlje (13. – 14. stoljeće), *Croatica Christiana periodica*, 45 (2021) 87, 33-52, 41-43.

⁷ Usp. Miloš BLAGOJEVIĆ, Nemanjići i državnost Duklje, Zete, Crne Gore, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 83 (2011) 7-24, 18, 20; Jovan KOVAČEVIĆ, Od dolaska Slovena do kraja XII vijeka, u: Milinko ĐUROVIĆ (predsj. red.), *Istorija Crna Gore*, knj. I, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore, 1967, 278-444.

⁸ Ljiljana JUHAS-GEORGIEVSKA (prir.), *Stefan Prvovenčani. Sabrani spisi*, Beograd, Prosveta & Srpska književna zadruga, 1989, 64-65.

⁹ Usp. Branislav ĐURĐEV, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Titograd, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 1984, 55, 183, 200.

¹⁰ Usp. Mijušković, *Ljetopis...*, 121-123, 139.

¹¹ Usp. Milenko KREŠIĆ, O biskupima stonskim, trebinjskim i bosanskim u okviru Dubrovačke metropolije do 30-ih godina 14. stoljeća i staroslavenskoj službi Božjoj u njihovim biskupijama, *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 20 (2016) 1, 103-123, 106-107; Ante ŠKEGRO, *Stari pokrajinski katalog ili Katalog provincija Opće Crkve. Provinciale vetus sive Ecclesiae Universae provinciarum notitia*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2005, 9-26, 52-53.

srednjeg vijeka ostati presudni. Uz tu, inicijalnu Bosnu, usko će biti povezane oblasti Usore-Soli, a zatim i Donjih Kraja koji su se prostirali nekadašnjim dijelovima Hrvatske uz rijeku Vrbas.¹² Uz izvornu Bosnu i sama Usora-Soli te Donji Kraji nalazili su se pod bosanskom biskupijom te ih se i stoga moglo – ili može – smatrati Bosnom »u širem smislu«. Stoga je taj bosanski okvir nužno djelovao na oblikovanje posebne etničke formacije, odnosno srednjovjekovnih Bošnjana.¹³ S obzirom na istaknuto, jednostavno ne postoji osnova za percepciju tih zemalja kao srpskih, a njihovih stanovnika kao Srba. No, i u kontekstu razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, za kojeg Bosna jasno funkcionira u samosvojnoj formi nije nedostajalo, doduše manje naglašenih, pokušaja njene »srbizacije«. Pri tome se oslonac pokušavalo pronaći ponajprije u složenim vjerskim prilikama koje su tada vladale u njoj i na kojima se valja zadržati.

U sklopu prezimanja ugarskih vladara na Bosnu, bosanska je biskupija 1247. podređena Kaločkoj nadbiskupiji te je do 1252. središte njenog biskupa dislocirano u Đakovo, na ugarski teritorij. Ostavši bez važnog oslonca vlastite afirmacije, bosanski vladar i vlastela stvaraju vlastitu crkvenu organizaciju u obliku Crkve bosanske. Po svim domaćim izvorima u osnovi pravovjernu, no nužno odvojenu od Rimske crkve.¹⁴ Očekivano da je s aspekta srpske nacionalne ideologije i njoj prilagođene historiografije taj odmak Bosne od katolicizma dodatno i rado potenciran. Uz kontinuiranu tendenciju da se iz percepcija Crkve bosanske kao pravovjerne konstruiraju prikaze po kojima je zapravo bila riječ o pravoslavnoj ili pravoslavlju bliskoj crkvi.¹⁵ Time se posredno, sada već uočljivo samobitnoj Bosni, s pomoću njene domaće – navodno pravoslavne – crkve »osiguravala« konekcija s onodobnim srpstvom.¹⁶ No, ne samo da nije bila riječ o pravoslavnoj crkvi, da poveznice sa srpskom crkvom nije bilo, o čemu svjedoči distanca koju je ona sama imala prema Crkvi bosanskoj već je i razdoblje u kojem je ta crkva djelovala nadideno rekatolicizacijom Bosne.¹⁷

¹² Usp. Mladen ANČIĆ, *Jajce – portret srednjovjekovnog grada*, Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1999, 7, 12.

¹³ Usp. Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb, Školska knjiga – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1997, 283-290.

¹⁴ Usp. Srećko M. DŽAJA, Dubravko LOVRENOVIĆ, *Srednjovjekovna Crkva bosanska, Svjetlo riječi*, siječanj 2007, 12-13; Dubravko LOVRENOVIĆ, Krist i donator. Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske, u: Franjo ŠANJEK, *Fenomen »krstjani« u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Sarajevo – Zagreb, Institut za istoriju – Hrvatski institut za povijest, 2005, 193-237, 195-198, 221-222.

¹⁵ Usp. Zlatko MATIJEVIĆ, Nekoliko primjera nacionalnog i političkog posvajanja Crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimanskoj/bošnjačkoj historiografiji (i publicistici) XIX. i XX. stoljeća (od Petranovića do Interneta), u: Šanje (ur.), *Fenomen »krstjani«...*, 335-350, 337-342.

¹⁶ Usp. Dragoljub DRAGOJLOVIĆ, *Istorija srpske književnosti u srednjovjekovnoj bosanskoj državi*, Novi Sad, Svetovi, 1997, 13, 199; Miodrag M. PETROVIĆ, *Kudugeri – bogomili u vizantijskim i srpskim izvorima i »Crkva bosanska«*, Beograd, Manastir Svetog arhiđakona Stefana u Slancima kod Beograda metoh manastira Hilandara, 1998, 58-59, 65, 88.

¹⁷ Usp. Herta KUNA, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Sarajevo, Međunarodni forum Bosna, 2008, 47, 51-52.

Crkvom bosanskom je nadomješten gubitak uzrokovan dislokacijom biskupije, no riječ je bila o proskribiranoj instituciji koja je imala znatne limite u afirmaciji pozicija bosanskog vladara i vlastele. Trebao im je etablirani oslonac kojeg dobivaju uspostavom franjevačke vikarije u Bosni (1340.) u koju će se postupno pretopiti praktički ukupna pastva Crkve bosanske. Uz inzistiranje bosanskih vladara za uspostavom novih biskupija i na kruni iz Rima – koju konačno dobivaju 1461. Tako je prostor današnje BiH »dočekao« Osmanlije s do sada utvrđenih 48 franjevačkih samostana,¹⁸ dok je na njemu evidentirano postojanje 472 predromaničke, romaničke ili gotičke srednjovjekovne crkve te tri izgrađene u bizantsko-srpskom stilu.¹⁹ Dakle, dočekao je osmansku vlast kao katolički te je očekivano što npr. Benedikt Kuripešić na svom proputovanju Bosnom 1530. tvrdi da su katolički Bošnjani izvorno, starosjedilačko stanovništvo Bosne.²⁰

Sve u svemu, jugozapadni dio navodnih »srpskih zemalja« od samih svojih početaka u presudnom je smislu imao poseban razvojni put koji je u bitnome generirao i zasebne etničke značajke. Uz izuzetak gornjeg Podrinja i krajeva današnje Crne Gore približno sjeverno od rijeke Tare koji su od najranijih vremena bili dijelom Srbije.²¹ U tom razvoju zasigurno je bilo i utjecaja iz srpske jezgre, no oni nisu bili determinirajući. Niti jedna od navodnih jugozapadnih »srpskih zemalja« nije djelovala kao generator srpskih etničkih značajki, nije se formirala pod srpskim imenom niti je »zaslužna« za njegovu ekspanziju. Ona se kontinuirano odvija iz srpske državne jezgre, koja inicijalno zauzima također nekih 20.000 km² (vidjeti: karta br. 1). Pri tome posebno značenje ima ekspanzija od kraja 12. stoljeća koja početkom idućeg biva poduprta srpskom verzijom pravoslavlja. Tek njome se u dotad politički zasebnom i katoličkom zahumsko-travunijsko-dukhlanskom pojasu – i to posredovanjem pravoslavlizacije – stvaraju uvjeti za srpsko protonacionalno oblikovanje. Jednako tako i među dotadašnjom slavenskom, ali »oduvijek« pravoslavnom populacijom Pomoravlja i Kosova.

¹⁸ Usp. Andrija ZIRDUM (razgovor vodio: Josip VAJDNER), Osmanlije su, osvojivši Bosnu, porušili 464 katoličke crkve i 48 franjevačkih samostana (30.10.2013), *Katolički tjednik* (posredstvom: Katolička tiskovna agencija Biskupske konferencije BiH, Sarajevo), <https://www.ktabkbih.net/> (08.04.2025).

¹⁹ Usp. Andrija ZIRDUM, Dopunjena karta srednjovjekovnih crkava u Bosni i Hercegovini do 1463. godine, *Bosna franciscana*, 21 (2013) 39, 163-175, 163, 168, 172-174.

²⁰ Usp. Benedikt KURIPEŠIĆ, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, Banja Luka, Besjeda, 2006, 25.

²¹ Usp. Kovačević, *Od dolaska Slovena...*, 313-346; Konstantin PORFIROGENET, *Spis o narodima* (De administrando imperio), u: Georgije OSTROGORSKI (ur.), Božidar FERJANČIĆ (obradio), *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, knj. II, Beograd, Srpska akademija nauka – Vizantološki institut, 1959, 9-74, 34-36.

2. Osmanska dominacija i srpska nacionalno-državotvorna ideologija

Za razliku od prostora nekadašnje Dukljanske kraljevine te Pomoravlja i Kosova prilika za inkorporaciju srpskih etničkih značajki u Bosni, ali i u Hrvatskoj, pružila se znatno kasnije i u bitno drugačijim uvjetima. Ona nastaje tijekom osmanske dominacije jugoistokom Europe. Prije osmanskih prodora katoličko-pravoslavna linija približno je išla tokom Drine, Veležom, zapadnim dijelovima Popova polja.²² Zapadno su bili katolici istočno pravoslavci. Izuzetak su bile katoličke enklave na današnjem crnogorskom primorju. Na tlu kojeg zajednički oblikuju današnja Hrvatska (56.538 km²) i BiH (51.129 km²),²³ od ukupno 107.667 km² pravoslavna je populacija prije osmanske ekspanzije zauzimala tek nekih 5 % teritorija, tj. veći dio istočne Hercegovine i dijelove gornjeg Podrinja.²⁴ Osmanskim prodorima i osvajanjima ovdašnji vjersko-etnički rasporedi radikalno će se izmijeniti. Padom Bosne 1463. i Hercegovine 1471. uspostavlja se relativno stabilna obrambena hrvatsko-ugarsko-bosanska linija na potezu Klis – Jajce – Doboj – Srebrenik – Janja. S vremenom se Osmanlije pomiču do poteza Karlobag – Otočac – Slunj – Karlovac – Sisak – Đurđevac istodobno pustošeći i to gotovo u potpunosti osvajane prostore. Nakon njihova zauzimanja uglavnom ih naseljavaju pravoslavnom-srpskom populacijom čiji novoštokavsko-ijekavski govor sugerira istočno-hercegovačko, zapadno-crnogorsko i vjerojatno zapadno-raško porijeklo.²⁵ Što je također bitno, osmanska dominacija je bila popraćena masovnom islamizacijom prvenstveno bosanskog autohtonog življa, čime je dodatno zbrisana predosmanska vjersko-etnička slika.

Konačni etnički rasporedi nastaju nakon završetka Bečkog rata (1683-1699) i u osnovi će se održati do raspada Jugoslavije. Za razliku od predosmanskog perioda, sada je pravoslavna-srpska populacija zauzimala približno 37 % teritorija (većinski srpska naselja i njima gravitirajući nenaseljeni krajevi) Hrvatske i BiH.²⁶ Na tlu te iste Hrvatske obuhvaćala je u vremenu oblikovanja nacionalnih ideja, dakle od druge polovice 19. stoljeća oko 17 % a na tlu BiH nekih 43 % od ukupnog stanovništva.²⁷ Otpočinjanjem nacionalno-formativnih procesa i

²² Usp. Mladen ANČIĆ, Kasnosrednjovjekovni Stolac, *Povijesni prilozi*, 24 (2005) 29, 41-58, 44-46, 54-57; Dijana KORAC, Franjevci i njihovi samostani u Humu, *Croatia Christiana periodica*, 31 (2007) 60, 17-33, 25-29; Domagoj VIDOVIĆ, Pregled toponimije jugozapadnoga dijela Popova, *Folia onomastica Croatica*, 19 (2010) 283-340, 285-286.

²³ Usp. Pojatina (ur.), *Veliki geografski atlas...*, 228, 230.

²⁴ Računalni proračun autora prema: Karta br. 2.

²⁵ Usp. Pavle IVIĆ, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1986, 42-43, 57-58, 64, 74.

²⁶ Računalni proračun autora prema: Karta br. 2.

²⁷ Usp. Vladimir ŽERJAVIĆ, Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900-1991. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 25 (1993) 2-3, 65-85, 70; Franjo MARIĆ, *Pregled pučanstva Bosne i Hercegovine između 1879. i 1995. godine*, Zagreb, Katehetski salezijanski centar, 1996, 20, 36, 52, 68.

oblikovanjem nacionalnih ideja takva prostorna i brojčana koncentracija bila je poticajna za usmjeravanje srpskih državotvornih ciljeva i prema Zapadu radi širenja Srbije približno do nekadašnje osmanske linije prodora, tj. od Karlobaga prema Đurđevcu. Izbijanjem na tu liniju ostvarila bi se i želja za »izlaskom« Srbije na Jadran i to sve do podnožja Velebita.

Za ostvarenje prikazanog, dalekosežnog i teško ostvarivog cilja bilo je poželjno ponuditi i odgovarajuće povijesno opravdanje. Tu dolazimo do bitnog razloga zbog kojeg se u srpskom društvu, uz potporu historiografije, fokus u doživljaju iskonskih »srpskih zemalja« ciljano usmjerio prema Zapadu, sve do Cetine i donjeg Vrbasa. Uz oblikovanje uvjerenja da sve do tog poteza srpski narod ima povijesno pravo na željene zemlje. Zapadnije od navedene linije – i uz najbolju volju – bilo je teško protegnuti »iskonske« srpske prostore jer nedostaje makar i diskutabilnih izvora koji bi takvo što opravdavali. No, tamo gdje prestaje navodno povijesno pravo otpočinje etničko s obzirom na to da su osmanske navale rasprostranile pravoslavni-srpski živalj i zapadno od Cetine i Vrbasa te je postao većinom na znatnom dijelu teritorija između tih rijeka i nekadašnje osmanske linije prodora od Karlobaga prema Đurđevcu (vidjeti: karta br. 2).

Iz prevladavajuće srpske perspektive, već samim tim što je muslimanska-bošnjačka populacija najbrojnija unutar okvira kojeg se percipira dijelom izvornih »srpskih zemalja« podrazumijeva se i njeno srpsko porijeklo. Međutim, u srpskom se društvu slika o bosanskoj biskupiji, franjevačkoj vikariji i njenim samostanima gotovo organski ne uklapa u percepcije koje se ima o srpstvu. U tom smislu konstrukciji o iskonskim »srpskim zemljama« te Srbima do Cetine i Vrbasa išla je na ruku islamizacija većeg dijela bosanskog autohtonog življa kojom se naizgled »zameo trag« prethodnog, uz ostalo, katolicizmom definiranog stanja. Stoga je bilo jednostavno producirati tvrdnje po kojima bosansko-hercegovački muslimani uglavnom ili u potpunosti potječu od pravoslavnih Srba koji su prešli na islam.²⁸ Bilo onih koji su »prošli« fazu – kako se drži – pravoslavne Crkve bosanske, bilo od nekadašnjih pravoslavnih vjernika doseljenih za osmanske vlasti.

Spomenute tvrdnje je dodatno olakšavala i činjenica što su u kontekstu etničke slike proizašle iz razdoblja osmanske dominacije ovdašnji muslimani češće »okruženi« pravoslavicima nego katolicima. Pri isticanju srpskog porijekla Bošnjaka-muslimana lako se prelazilo preko druge činjenice, a ta je da se – konkretno u BiH – najveći dio Hrvata i Bošnjaka koristi istim govorima,

²⁸ Usp. Safet BANDŽOVIĆ, Bošnjaci u postjugoslavenskoj srpskoj historiografiji, *Prilozi*, 29 (2000) 345-366, 349, 355, 358; Vladimir ČOROVIĆ, *Istorija Srba*, Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1995, 369-370; Ljubiša DESPOTOVIĆ, Srbi Muhamedove vere – Od Kalajevih Bošnjaka do Alijinih Novobošnjaka, *Kultura polisa*, 16 (2019) 38, 327-340, 328; Aleksandar RAKOVIĆ, Srpski identitet muslimana slovenskog porekla na postjugoslovenskom prostoru u 21. veku (sa osvrtom na povesni identitet Srba muslimana), *Kultura polisa*, 13 (2016) 31, 171-183, 178.

tj. (novo)štokavskom ikavicom i šćakavskom ijekavštinom.²⁹ Dakle, dijalektima koje Srbi koriste samo u okruženju tih dvaju naroda i to najčešće na podlozi svog izvornog novoštokavsko-ijekavskog govora. S tim da su izvorni govornici novoštokavske-ijekavice i Hrvati i Bošnjaci istočno od Neretve te Bošnjaci u većem dijelu Podrinja. Činjenica da se Bošnjaci najvećim dijelom u dijalektalnoj formi koriste ikavicom i šćakavskom-ijekavicom na vrlo jasan način ukazuje na bošnjačku autohtonost, baštinjenje srednjovjekovne Bosne te uz ostalo i njenog katoličkog, franjevačkog identiteta.

Sukladno doživljaju o »srpskim zemljama«, njihovih stanovnika kao »izvornih« Srba, jasno da se i na katoličku populaciju jugozapadne zone tih istih »zemalja« u osnovi gleda kao na iskonski srpsku, kao na »Srbe katolike«. U tom smislu svoj doprinos daju i snažni impulsi unutar srpske lingvistike svodeći sve ovdašnje štokavce na »izvorne« Srbe ili barem na populaciju za koju bi bilo »prirodno« da je srpska (»Na zaokruženom prostoru nastat će štokavski jezički tip, upravo srpski – primarno vezan za srpski narod i njegove zemlje«).³⁰ Na taj način srpska lingvistika daje znatno raskošnije poticaje određivanju prvotnih srpskih etničkih granica od srpske historiografije. Po tim gledištima, prvotne srpske etničke granice protezale bi se prema Zapadu ne samo do Cetine već i do Dinare i Pounja, do linije za koju je utvrđeno da je nekada bila prelaznom zonom između čakavskih i štokavskih govora. Zapadnije bi se nalazila zona čakavštine koju se, kad već nema druge, »dodjeljuje« »pravim« Hrvatima. Prema sjeveru, ukoliko je štokavština kriterij, ta bi pak linija išla sve do nekadašnje kajkavsko-štokavske granice koja se približno protezala današnjom zapadnom Slavonijom. Dalje prema Sloveniji bili bi prostori koji iz srpske perspektive nisu posebno zanimljivi te za čiji se živalj »dopušta« mogućnost kakve veze s »izvornim« Hrvatima. S tim da bi se taj isti živalj, još od oblikovanja srpske nacionalne ideologije, a na temelju njegovog kajkavskog govora, ipak radije vidjelo unutar slovenskog etničkog okvira.³¹

Pri tome je zanimljivo da promotori ovakvih gledišta slabo uočavaju da je hrvatska država u svom jezgrenom dijelu, dakle od najstarijih vremena u podjednakoj mjeri uključivala teritorije na kojima su se oblikovale čakavština i štokavština. Također, nije jasna ni velikodušnost kojom se Hrvatima »prepuštalo« čakavsko narječje, s obzirom na to da bi njime govorili i pretpostavljeni »izvorni« Srbi na neretljanskim otocima, tj. na Braču, Hvaru, Korčuli te u

²⁹ Usp. Dževad JAHIĆ, *Jezik bosanskih Muslimana*, Sarajevo, Izdavačko-trgovačko preduzeće Biblioteka Ključanin, 1991, 12-13.

³⁰ Učesnici Treće interkatedarske srbističke konferencije, *Deklaracija o granicama srpskog jezika*, Tršić, 18-19. lipnja 2022, (02.07.2022) <https://drustvosj.fil.bg.ac.rs/2022/07/02/deklaracija-o-granicama-srpskoga-jezika/> (22.04.2025).

³¹ Usp. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik...*, 35-37; Petar MILOSAVLJEVIĆ, *Srpsko pitanje i srbistika*, Bačka Palanka – Valjevo, Logos – Knjigotvornica Logos, 2007, 123, 186; Vuk STEFANOVIĆ-KARADŽIĆ, *Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, Štamparija jermenskog manastira, 1849, 6-7, 23-24.

zapadnom dijelu poluotoka Pelješca. Začudo je da ta činjenica nije registrirana tijekom stotinu i pedeset godina trajanja srpske nacionalno-državotvorne ideologije s obzirom na to da »dopušta« da se i čakavštinu, barem njen južni segment, proglasi srpskom. Na koncu, sam »problem« formiranja ovdašnjih katolika u nacionalne Hrvate, uključujući one koji govore štokavskim dijalektima, uvelike se objašnjava ciljanim djelovanjem zapadnih centara, koje je imalo i svoju protusrpsku tendenciju te osloncem na Katoličku crkvu i njenu organizacijsku mrežu.³² Na taj se način i onaj štokavski dio katoličke populacije za koji bi, kako se drži, bilo »prirodno« da se uklopio u srpsko nacionalno tkivo, našao u okvirima sebi stranog nacionalnog hrvatstva.

Kad se uzme u obzir lakoća kojom se prelazi preko posebnog povijesnog razvoja muslimanske-bošnjačke populacije, a zatim i same katoličke-hrvatske, konkretno štokavskih govora, te kako ih se inkorporira u imaginarni srpski etnički okvir, razumljivo je da iz srpske nacionalno-državotvorne perspektive pred shvaćanjem posebnosti dukljansko-zetsko-crnogorskog razvitka stoje nepremostive prepreke. Zapravo s te je točke jednostavno nepojmljivo da pravoslavni Crnogorci mogu biti išta drugo do Srbi i da je Crna Gora samo naziv jednog dijela Srbije koji se na nesreću našao baš u pojasu njenog »prirodnog« izlaza na more.³³

Zaključak

Izvorna srpska etnička jezgra bila je locirana u gornjem Podrinju te u Polimlju. Iz nje se sasvim sigurno – i to od kada možemo pratiti, odnosno od 9. stoljeća – širio srpski utjecaj i u jugozapadnom smjeru doprinoseći složenosti etničkih identifikacija u pojasu između Hrvatske i Srbije. No, cijeli taj prostor »međuzone« temeljno je pokazivao značajke posebnog političkog, a time i etničkog razvitka. Od Srbije se, uz ostalo, odvajao i pripadnošću zapadnim, nankadno katoličkim vjerskim centrima. Riječ je bila o razlici do čije pojave ne bi došlo da je postojao objedinjujući, nekakvim tadašnjim »srpstvom« poticani razvoj. Realne osnove za ulazak tog istog »međuprostora« u srpske etničke tokove nastaju posredovanjem dvaju prijelomnih procesa.

Prvi je bio osvajanje nekadašnjeg Dukljanskog kraljevstva od strane srpskih vladara, čime je omogućeno uključivanje glavnine njegove, nekada katoličke populacije, u okvire pravoslavlja. Tek su time tijekom 13. stoljeća postavljene

³² Usp. Momčilo SUBOTIĆ, *Srbistika i geopolitika. Ogledi o srpskom pitanju*, Beograd, Institut za političke studije, 2023, 30-32; Nikola ŽUTIĆ, »Srbi svi i svuda« – »hrvatske zemlje« bez Hrvata, *Istorija 20. veka*, 23 (2005) 2, 31-50, 31-32.

³³ Usp. Maciej CZERWIŃSKI, Crna Gora u očima srpskih historičara. Semioza Crne Gore i Crnogoraca u srpskim sintezama nacionalne istorije od 1945. do danas, u: Tatjana Bećanović (gl. ur.), *Njegoševi dani 4. (zbornik radova)*, Nikšić, Univerzitet Crne Gore – Filozofski fakultet, 2013, 121-137; Aleksandar RAKOVIĆ, Crnogorski separatizam, Beograd, Catena mundi, 2019, 26, 118, 135.

konkretno osnove za ulazak te populacije u srpsku protonacionalnu sferu. Drugi, znatno dalekosežniji proces odvio se u vrijeme osmanske dominacije jugoistočnom Europom. Tada se zbiva masovno pustošenje hrvatsko-slavonsko-bosanskih krajeva i njihovo naseljavanje pravoslavnim-srpskim življem, ponajprije s hercegovačko-crnogorskih prostora. Dakle, onih koji su u srpsku protonacionalnu sferu uključeni pravoslavizacijom provedenom nekoliko stoljeća prije. S tim u vezi, postojeće »srpstvo« na tlu današnje Hrvatske i Bosne nije »samoniklo« već je isključivo »uneseno« rečenim seobama.

Spomenuta dva izrazito bitna procesa zatamnila su uvid u stanja koja su im prethodila. Ujedno je izrazita rasprostranjenost pravoslavne-srpske populacije u jugozapadnoj zoni poticajno djelovala na naknadno oblikovanje prema njoj »okrenute« srpske državotvorne platforme. Samim tim i na produkciju, uz ostalo, historiografskih sadržaja kojima se toj platformi pruža »opravdanje«. Tako su iz prevladavajuće srpske perspektive sve te zemlje od iskona doživljavane i prikazivane kao srpske, dok se na Hrvate, Bošnjake, Crnogorce s tog prostora gledalo i gleda kao na Srbe koji su se iz različitih razloga izdvojili iz okvira etničkog srpstva.

Prevladavajuća srpska državotvorna platforma konstruirana je s ciljem da promovira i ostvari srpske interese, ne obazirući se mnogo na pozicije i gledišta Srbima susjednih Hrvata, Bošnjaka, Crnogoraca. Stoga te generirane historiografske percepcije u kontinuitetu lako prelaze preko krucijalnih povijesnih spoznaja i odrednica koje su utjecale na formiranje hrvatskog, bošnjačkog, crnogorskog identiteta. Koliko je taj ideološki i njemu prilagođen historiografski pristup koristio srpskim interesima vjerojatno je na samom srpskom društvu da procijeni.

Hrvatska, BiH, Crna Gora danas su neovisne države. S druge strane formirana je Republika Srpska na čijem je tlu 1991. obitavalo 886.492 Srba³⁴ ili 45,5 % od 1.947.767 Srba koliko ih je te godine živjelo u Hrvatskoj (581.663) i BiH (1.366.104).³⁵ Pored toga, u Crnoj Gori se u korist srpskih pozicija znatno uspjelo oslabiti nacionalno-crnogorske pozicije. Sa srpskog aspekta gledano postignuti rezultati zasigurno nisu posebno dalekosežni. Istodobno još uvijek postoji solidan prostor za srpske državotvorne kalkulacije prema BiH i Crnoj Gori. Kad bi one dale rezultata možda bi se moglo razmotriti i pitanje »srpske pripadnosti« barem krajnjeg juga Hrvatske s Dubrovnikom. Stoga je izvjesno

³⁴ Usp. Saša MRDULJAŠ, Etnička struktura prostora pod kontrolom Republike Srpske, Hrvatskog vijeća obrane i Armije Bosne i Hercegovine prema popisu stanovništva iz 1991. godine, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 16 (2013) 31, 15-35, 20-21.

³⁵ Usp. Jasna CRKVENČIĆ-BOJIĆ (ur.), *Popis stanovništva Hrvatske 1991. – narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima*, Zagreb, Republički zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1992, 9; Jasna CRKVENČIĆ-BOJIĆ (ur.), *Stanovništvo Bosne i Hercegovine – narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb, Republika Hrvatska – Državni zavod za statistiku, 1995, 9.

da će se još dugo održavati srpska državotvorna platforma usmjerena prema jugozapadu, odnosno prema BiH, Crnoj Gori i Hrvatskoj, a s njom i odgovarajuća historiografska potpora pa i u obliku konstrukcije o »srpskim zemljama« do Cetine i Vrbasa. Gdje će dovesti ustrajavanje na tim htijenjima i viđenjima, koja ujedno negiraju hrvatski, bošnjački, crnogorski identitet, pokazat će vrijeme. Sudeći po dosadašnjem razvoju, takvim pristupom – i to ne samo u srpskom »slučaju« – na koncu se ponajviše doprinese gubljenju i onih pozicija koje bi se moglo osigurati uz više uvažavanja, pored ostalog, povijesnih odrednica i suvremenih realiteta.

Saša Mrduljaš*

Historiography in the service of state-building goals: the initial framework of the »Serbian lands«

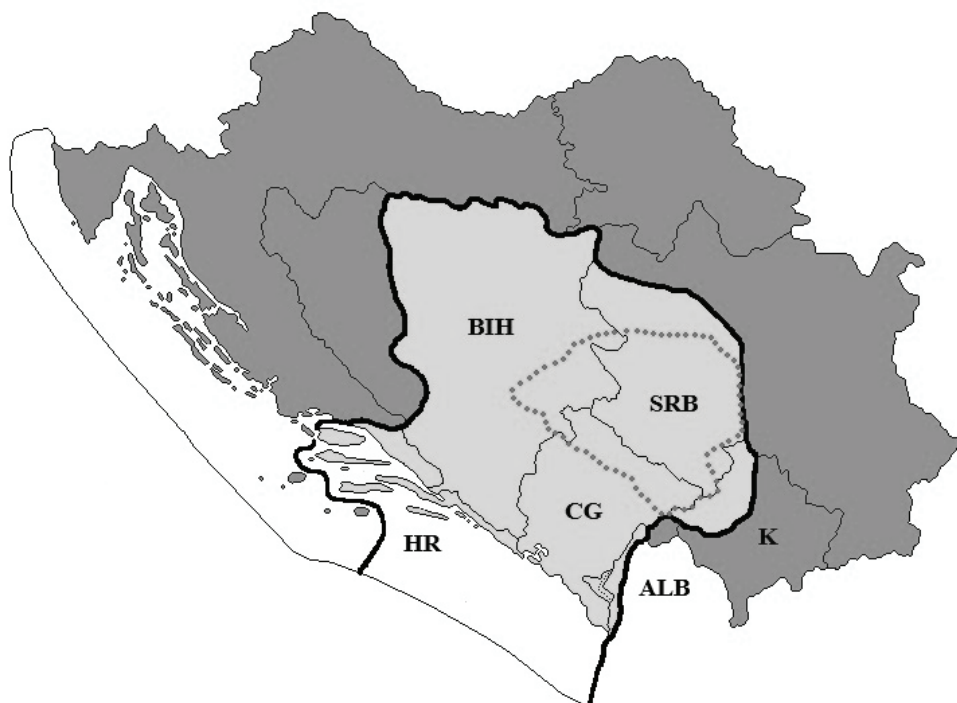
Summary

Historical development has led to a significant spatial intertwining of Croats, Bosniaks, Montenegrins, and Serbs. This intertwining could not have existed for centuries if all these ethnic groups had not had the ability to coexist. During the national-formative processes, the political, essentially state-building goals of all four, now national communities, were shaped. Given the interethnic mixing, these goals also largely overlapped. In these conditions, within each of the four mentioned nations, the social and human sciences acted not only in favor of national affirmation but also significantly adjusted their production to the state-building aspirations of their own peoples. With the purpose of justifying national goals and mobilizing own society to achieve the desired projections. Serbian historians have made a special contribution in this field. Among other things, by defining the initial framework of the »Serbian lands« which allegedly were established after the assumed arrival of the Serbs in the 7th century. Seen from a modern perspective, approximately three-quarters of the area of those initial »Serbian lands« are today part of Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Albania. In the attached paper, we will consider the ethnic development on the soil of the alleged »Serbian lands« and analyze why insisting of their original location in the direction of the west and the Adriatic Sea is important from the Serbian perspective.

Key words: historiography, ideologemes, »Serbian lands«, Serbs, state-building goals.

(na engl. prev. Saša Mrduljaš)

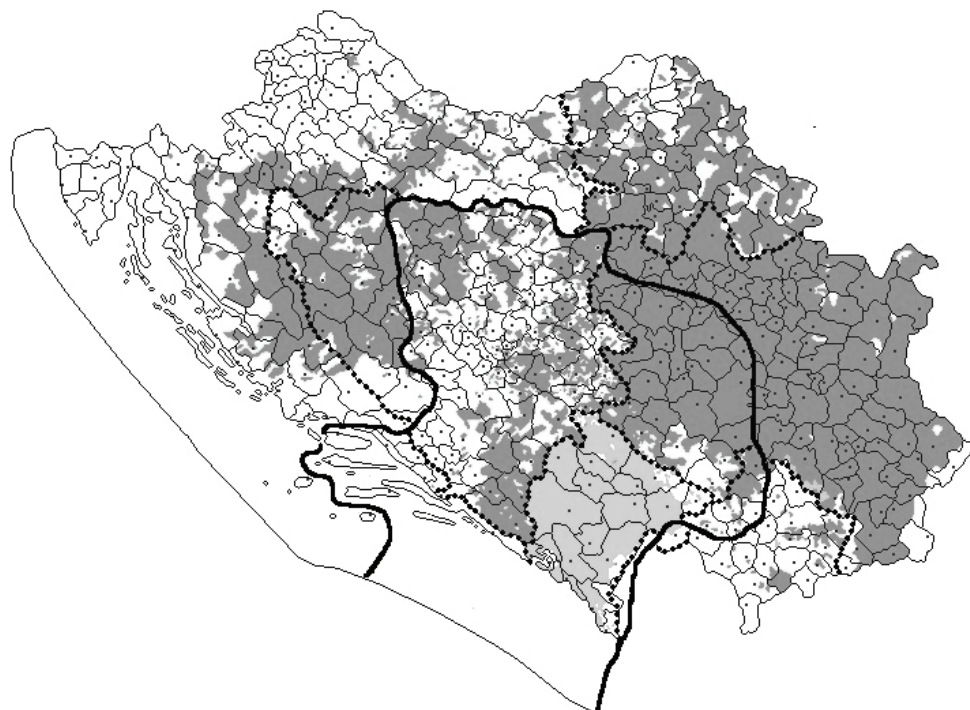
* Saša Mrduljaš, PhD, scientific advisor, Institute of Social Sciences Ivo Pilar – Regional Center of Split; Address: Bijankinijeva 13, HR-21000 Split, Croatia; E-mail: Sasa.Mrduljas@pilar.hr.

1. tanke linije – granice današnjih država i granice između uže Srbije i Vojvodine;
 2. HR – Hrvatska; 3. BIH – Bosna i Hercegovina; 4. CG – Crna Gora; 5. SRB – Srbija;
 6. K – Kosovo; 7. ALB – Albanija; 8. podebljane linije – granice navodnih, inicijalnih »srpskih zemalja«; 9. točkaste linije – neosporni inicijalni okvir Srbije. Kartu izradio dr. sc. Saša MRDULJAŠ.

Karta br. 1: Inicijalne »srpske zemlje« po srpskoj historiografiji*

* Karte izradio dr. sc. Saša Mrduljaš na temelju podataka: A) granice između država, odnosno između uže Srbije i Vojvodine prema predlošku kod: Pojatina (ur.), *Veliki geografski atlas...*, 10; B) granice navodnih, inicijalnih »srpskih zemalja« prema: Blagojević, *Srpske zemlje u 9. i 10. veku...*, 31; zemljovid istog autora kod: Mišić, *Istorijska geografija srpskih zemalja...*, 155; C) neosporni, inicijalni okvir Srbije označen je primarno prema sljedećim navodima bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta u spisu »*De administrando imperio*« (polovica 10. stoljeća): Zahumlje je »*planinskim krajevima prema sjeveru susjedno Hrvatima, a sprijeda (sjeveroistočno, S. M.) Srbiji*«... Srbija je »*prema sjeveru susjedna Hrvatskoj*«... »*Susjedi su Turaka (Mađara, S. M.)... prema jugu Hrvati*« (*Constantine Porphyrogenetius: De Adminisatrando Imperio*, Greek text edited by Gyula MORAVSCI; English translation by Romilly J. H. JENKINS, Washington, Dumbarton Oaks, 1967, 145, 147, 179); D) etnički raspored Srba u Hrvatskoj i BiH prema: Crkvenčić-Bojić (ur.), *Popis stanovništva Hrvatske 1991...*; Crkvenčić-Bojić (ur.), *Stanovništvo Bosne i Hercegovine...*; E) Etnički raspored Srba i Crnogoraca u užoj Srbiji i Vojvodini, Kosovu, Crnoj Gori prema: Svetlana RADOVANOVIĆ, *Demographic Growth and Etnodemographic Changes in the Republic of Serbia* i Vujadin RUDIĆ, *The Ethnic Structure of the Population in Montenegro*, u: Dušanka HADŽI-JOVANČIĆ (ur.), *The Serbian Questions in the Balkans*, Belgrade, University of Belgrade – Faculty of Geography, 1995, <https://www.rastko.rs/> (22.04.2025).

1. točkaste linije – granice današnjih država i granice između uže Srbije i Vojvodine;
 2. tanke linije – granice općina unutar Hrvatske, BiH, Crne Gore, uže Srbije i Vojvodine, Kosova (1981/91); 3. točke unutar općina – općinska središta; 4. podebljane linije – granice navodnih, inicijalnih »srpskih zemalja«; 5. svijetlosivo – crnogorski etnički prostori (po popisu stanovništva iz 1981); 6. tamnosivo – srpski etnički prostori (Hrvatska i BiH po popisu iz 1991; Crna Gora, uža Srbija i Vojvodina, Kosovo po popisu iz 1981); 7. bijelo – etnički prostori drugih naroda. Kartu izradio dr. sc. Saša MRDULJAŠ.

Karta br. 2: Inicijalne »srpske zemlje« po srpskoj historiografiji i etnički prostori Srba i Crnogoraca (1981/1991)